

ORSA KYRKA

Kyrkan 1; Orsa församling; Orsa kommun; Dalarnas län

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Orsa ligger i norra delen av Siljansbygden och i nordligaste delen av socknen ligger Orsa Finnmark. Orsa var länge en av Dalarnas mest vidsträckta socknar och utgjorde den nordligaste utposten till odlingsbygderna kring Siljan och Orsajön. Norr om Orsa by började den vida vildmarken med stora skogs- och myrområden av norrlandstyp. Från förhistorisk tid till tidig medeltid främjades bosättningarna av den riktliga förekomsten av myrjärn. Jord- och skogsbruk har varit de dominerande näringarna och fåbodväsendet har varit omfattande. En viktig bisyssla genom århundradena i byarna runt om var tillverkning av slipstenar. En gång utgjorde slipstenschuggningen Orsas största industri. Järnbruk med masugn fanns vid Bäcka från 1699 till 1882 och tackjärnet bearbetades vidare vid bruket i Fredshammar. I ett senare skede fick exploateringen av kalkstensfyndigheterna betydelse.

Orsa kyrka har medeltida anor; möjligtvis kan en enkel träkyrka ha förekommit redan i början på 1200-talet, bevisande källor saknas dock. En första kyrka av sten, en liten byggnad om ca 10 x 8 meter, uppfördes på nuvarande plats troligen kring slutet av 1200-talet. Murpartier från denna byggnad ingår i nordvästra hörnet av nuvarande kyrka. Vid sekelskiftet 1300 tillbyggdes kyrkan på längden mot öster, den anges samtidigt ha fått en sakristia (Garmo, 1994). Omkring år 1350 utvidgades kyrkan ytterligare; den förlängdes mot öster, förhöjdes och breddades. Den ombyggda kyrkan hade då fått tre välvda skepp och den motsvarade till sin bredd nuvarande långhus med sina tre västliga travéer. Den fjärde byggnadsetappen ägde rum i slutet av 1400-talet. Långhuset förlängdes ytterligare mot öster, gavlarna höjdes och smyckades med tegelornamentik och taket fick en hög resning. Kyrkorummet hade nu åtta hela pelare med fem travéer, delvis välvda med stjärnvalv. Långhuset fick också ett vapenhus i söder men anges trots sin storlek ha endast fem små fönster. Vålvningen av kyrkorummet kompletterades troligen mot slutet av 1500-talet. Kyrkobyggnaden genomgick därefter under 1600-, 1700- och 1800-talen många reparationer, förändringar och ombyggnationer. De flesta orsakades av de besvärande grundförhållandena som medförde sättningar och skador i murverk och valv.

Mellan 1607 och 1639 uppfördes ett torn, med överbyggnad av trä, mot västra gaveln. Syftet var att sträva långhuset och stoppa sättningarna som redan då var påfallande. Men redan 1664 ansågs tornets stabilitet vara så besvärande att klockorna flyttades till en nyuppförd klockstapel öster om kyrkan. År 1755 slutfördes tillbyggnaden med det nya polygonala koret i förlängningen av långhuset. Korttillbyggnaden var, som tornet, avsedd att hindra långhusets allvarliga sättningar. I samband med detta sänktes taket som omformades till nuvarande brutna

form. Fortgående problem medförde att även sakristian utvidgades i samma syfte under början på 1770-talet. Sättningsarna var lika problematiska på västra sidan; av dessa skäl revs tornet 1849, men tre år senare rasade långhusets västra gavel. Ett nytt torn uppfördes under de följande åren, enligt förslag av arkitekt Ludvig Hawerman. Samtidigt anpassades långhusets fasader, dörr- och fönsteröppningar till tornets klassiserande stil. Det var dessa åtgärder som gav kyrkan sin slutliga utformning utvändigt.

Även invändigt förnyades kyrkorummet och inredningen vid ett flertal tillfällen. Tillkomsten av nya koret på 1750-talet gav kyrkorummet sin nuvarande plan och travéindelning. Uppförandet av det nya tornet med återställandet av västra gaveln och samtidigt justeringen av dörr- och fönsteröppningar skapade de slutliga förhållandena.

Den mest omfattande förnyelsen av interiörerna och inredningen genomfördes dock på 1910-talet, under ledning av arkitekt Fredrik Falkenberg. Då togs sidoläktarna bort, orgelläktaren ombyggdes och kyrkan fick en ny orgel och nuvarande orgelfasad, bänkinredningen förnyades, vindfång uppsattes vid dörrarna, predikstolen från 1600-talet återtog i bruk, en ny altarring tillkom medan vapenhuset fick en ny inredning. Till större del målades inredningen i dalablått. Samtidigt återställdes tegelvalven och pelarna frigjordes från puts medan de gamla kalkmålningarna från 1400-talet togs fram. Till betydande del skapades då kyrkans nuvarande invändiga karaktär. Efterföljande åtgärder har huvudsakligen avsett underhåll eller tekniska förbättringar.

Till kyrkans bevarade äldre och representativa inventarier hör triumfkrucifixet, ett nordtyskt arbete från 1300-talets senare del; kyrkans märkliga dopfunt vars kittel göts 1531 och dess samtida ställning med drak- och hästhuvud; den påkostade predikstolen av Johan Matzon från 1634. Nuvarande altartavla, en oljemålning som skildrar Kristi himmelsfärd, inköptes på 1750-talet. Orgelfasaden med drag från nybarocken är ritad av C. Lindholm 1916.

Kyrkomiljön

Orsa kyrka uppfördes på en ö i deltalandskapet som bildats vid Oreälvens mynning i Orsa-sjön; och namnet Orsa betyder bygden vid Örans mynning. Tätorten har tillkommit genom att den gamla kyrkbyn sammanväxt med närliggande byar. Kyrkbyn och Orsa centrum ligger söder om Lillån i deltaområdet. Kyrkan är numera införlivad med tätbebyggelsen i Orsa centrum. Närmast, norr och söder om kyrkan, ligger större byggnader som inrymmer kommunala verksamheter.

Övrigt

Kyrkan är uppförd på instabil mark som består av avlagringar från älven och sjön. Markförhållandena har i kombination med byggnadens tunga struktur orsakat långvariga sättningsproblem.

Riksintresseområde: Orsasjön [W 77] (del i Orsa sn)

Motivering: Centralbygd med tätt fornlämningsbestånd och välbevarad *bymiljö*, kärnområde för jordbruksbygden vid Orsasjön och Siljan. (*Fornlämningssmiljö*).

Uttryck för riksintresset: Koncentration av gravfält och ensamliggande eller i grupper belägna gravar från vikingatiden. Omfattande lämningar efter lågteknisk järnhantering.

Övriga byggnader

Prästgården med kyrkoherdeboställe är anlagd omkring 100 meter norr om kyrkan, på andra sidan Parkgatan. En gammal björkallé förenar kyrkan med prästgårdens manbyggnad. Norra sidan av prästgårdstomten avgränsas av Lillåns strand. Nuvarande byggnader härrör från 1890-talet då större delen av den befintliga gårdsbebyggelsen ersattes med nya byggnader. Den storskaliga manbyggnaden uppfördes 1894 efter ritningar av arkitekt Rudolf Arborelius, och utgör ett välbevarat exempel på en då intågande nationalromantisk arkitektur i s.k. schweizerstil. I vinkel med manbyggnaden, i väster, ligger ett enklare bostadshus sammanbyggt med bodar. Det utgör den före detta arrendatorsbostaden från omkring 1900.

Sydost om kyrkan ligger komministerbostaden från 1890-talet.

(Se ”Prästgårdsinventering”, 1976; 1993)

Kyrkoanläggningen**Kyrkogården**

Gamla kyrkogården är anlagd huvudsakligen söder om kyrkan, men enstaka äldre gravar består på de smala gräsremorna norr och väster om kyrkan. Kyrkogården omgärdas av en låg putsad och vitkalkad mur. Den har mot utsidan vinklat krön täckt med kopparplåt. Ingångarna inramas av kvadratiska murade pelare som är högre än muren. De har profilerad utkragning och en avslutning med tälttak av kopparplåt som kröns med klot. Pelarna bär enkla grindar av smide.

I nordvästra hörnet av kyrkogården, på insidan, står ett bårhus vars yttre murar är sammanfogade med kyrkogårdens mur. Bårhuset har näst intill kvadratisk plan, tälttak täckt med spån och vitputsade väggar uppförda på betonggrund. Det har en bräddörr i södra väggen och bär på samma vägg en stor gravhäll av gjutjärn daterad 1724.

Del av gamla kyrkogården brukas på nytt för urngravar. Enstaka äldre gravvårdar av skilda slag, många med järnkors, står utspridda kring kyrkan. I övrigt har kyrkogården karaktär av park med större gravfria trädplanterade gräskvarter som indelas av grusgångar.

En större och yngre kyrkogård med gravkapell är anlagd norr om kyrkan; på Ön, mellan Lillån och Ore älv.

Kyrkan

Kyrkobyggnaden utgörs av ett treskeppigt och rektangulärt långhus som tillkommit i etapper. De äldsta partierna ligger i väst. Långhuset avslutas i öster med ett femsidigt korparti som tillfördes på 1750-talet. Långhuset har tio fristående pelare och fyra inbyggda halvpelare. De bildar med koret arton välvda travéer.

Långhuset är tillbyggt med en stor avlång och rektangulär sakristia mot norr. Sakristian fick sin nuvarande form och omfattning på 1770-talet, det är dock oklart när den äldsta delen av nuvarande sakristia tillkom och hur den var utformad.

Tornet med kvadratisk plan är det andra i ordningen. Det är delvis infällt i långhusets västra gavel, vilken återuppfördes på 1850-talet parallellt med tornets uppförande.

Under sakristian anlades på 1910-talet ett pannrum som nåddes genom en trappa på utsidan. Trappans läge ändrades 1948 och den inbyggdes i sakristians norra mur. Sedan 2003 sker uppvärmning med fjärrvärme.

Byggnaden är uppförd som skalmurad konstruktion med murverk av natursten samt delvis av tegel i omfattningar, lister och krön. Murarna är putsade med slättrivet kalkbruk och KC-bruk

De besvärliga markförhållandena har lett till omfattande sättningsproblem som pågått under århundraden. Trots dragstag och andra åtgärder fortgår sättningen.

Exteriör

Utvändigt är byggnaden slätputsad och avfärgad i vitt, sockeln i grått. Långhusets fasader indelas i fält genom svagt markerade pilastrar uppställda i hörnen och mellan fönstren. De bär en profilerad takfot med utkragning över pilastrarna.

Ingångar finns i väster genom vapenhuset i tornet samt mitt i långhusets norra och södra väggar. Ännu 1672 hade långhuset endast fem mindre fönsteröppningar. Nuvarande fönsteruppställning är en följd av ombyggnaden på 1850-talet. Då fick kyrkan fem fönsteraxlar i varje långsida varav två kombinerade med port i mittaxeln. Koret har två fönsteraxlar i sidorna men blind gavel i öster.

De stora rundbågiga fönsteröppningarna har en utkragande omfattning markerad i putsen. Fönsterkarmar och -ramar är av trä och målade i en grågrön kulör. Fönstren har tre lufter med tvärposter som bildar rektangulära indelningar. Ytterbågarna har ytterligare rutindelning med blyinfattat glas. Fönsteröppningarna har solbänkar med täckning av kopparplåt. Sidodörrarna i långväggarnas mitt kombineras i sin överdel med fönster av samma typ. De släta plåtförsedda pardörrarna har rak avslutning i överdelen.

Runt hela långhuset, under takfoten, löper ett dragband av järn. Under detta finns ett pärlband av ankarjärn med olika placeringar och utföranden. I korets gavelvägg finns strax under takfoten en rund och utsmyckad tavla av röd sandsten, som troligen är samtida med korets tillkomst.

Den avlånga sakristian är hälften så hög som långhuset. Den har vit slätputs, grå sockel och profilerad takfot av puts men saknar dock indelningar i fasaden. Sakristian har små stickbågiga träfönster med sexrutig indelning, två i öster och två i väster. I norra väggen finns två symmetriskt uppställda dörringångar med fernissade dörrar med raka överstycken.

Långhuset har svagt brutna tak med förskjutning av fallen i brytningsskarven. Över koret är taket valmat, sektionsvis över det polygonala koret. Sakristian har brutet och valmat tak.

Taken över sakristian och långhuset har spåntäckning med garneringar av kopparplåt. Även stuprör och hängrännor är av koppar. På långhusets taknock står, över östra delen, en skorsten av plåt och koppar, utformad som en dekorativ fial. På taknocken står även en tupp av koppar, i höjd med gränsen för valmningen mot koret.

Det påkostade nya tornet som kröns av tornhuv med lanternin uppfördes på 1850-talet i klasiserande stil, efter ritningar av arkitekt L. Hawerman. Det har kapade hörn i hela höjden och avsmalnande kropp med indragningar och plåttäckta avsatser. Kröningen under tornhuvens sockel har en dekorativ bård med blinderingar.

Fönster- och portalomfattningar understryks med utskjutande inramning utförd med puts. Västportalen har en rundbågig och indragen nisch med pardörr av samma typ som i långhuset samt ett rosettfönster med korsande poster. Portalens trappa och vilplan är av natursten. I höjd med tornkammaren har tornet ett större rundbågigt fönster i axel med portalen. Under fönstret, mellan konsoler, finns en infälld sten som bär året 1853. Västra tornkammarefönstret motsvaras i norra respektive södra sidan av dubbla mindre rundbågiga fönster. Klockkammaren har i varje sida dubbla rundbågiga ljudöppningar försedda med plåttäckta luckor.

Tornhuv har en murad hög sockel, indragen i förhållande till tornkroppen. Lanterninen är en stolpverkskonstruktion med vit- och gråmålad panel. Den har i varje sida höga och smala fönster med mitt- och tvärposter samt rutindelad träspröjsning. Lanterninens huv täcks av en karnisformad huv som kröns av hög och smal spira som bär ett förgyllt kors. Tornhuv och spira är sedan 1950-talet skivtäckta med kopparplåt men var ursprungligen täckta med svartmålad järnplåt. Tornets och lanterninens huv smyckas i hörnen av stående palmbblad. Tornuret är tillverkat av Pellas Erik Persson i Kråkberg och de fyra urtavlor är infällda i tornhuvens takfot.

Interiör

Långhuset bildar en treskeppig pelarhall, med två rader av kolonner, som avslutas med ett polygonalt kor. Mittskeppet har stjärnvalv och de smalare sidoskeppen täcks av kryssvalv. Stjärnvalven har en rik utsmyckning av ribbor med falsade kanter, även kryssvalven har ribbor. Sidoskeppens valv vilar på väggkonsoler i ytterväggarna och på de oktagonala oputsade pelarna mot mittskeppet. Koret som tillkom på 1750-talet täcks av asymmetriska kryssvalv, som vilar på infällda pelare i ytterväggarna samt på fristående kolonner mot mittskeppet. Även korets valv har ribbor. Långhuset och koret är helt putsade med slätputs och vitavfärga-

de, med undantag av pelarna. Sidoskeppens östligaste travéer bär dock rester av rika vägg- och valvmålningar från 1500-talets slut. De oktagonala pelarna av tegel har sedan 1910-talet återfått ett utförande med synligt murverk. Fönsternischernas solbord täcks av målade brädor.

Sidoportarna i norr och söder är sedan 1910-talet inbyggda med vindfång. Dessa har pardörrar, en inbyggnad med dekorativ kröning samt är blåmålade med förgyllda detaljer. Även passagen mellan vapenhuset och kyrkorummet har vindfång av liknande karaktär. Travéerna i väster, mot tornet, upptas i sin övre del av orgelläktaren.

Kyrkorummets golv är täckt av sandstensplattor som började anläggas på 1700-talet. Många av stenarna är försedda med givarens bomärke och årtal. På 1910-talet las plattorna om och de täcktes inom bänkkvarteren med trägolv. Stengolvet förnyades delvis på 1970-talet, i den östra delen av långhuset närmast koret där det förhöjdes med två steg. Infällda i korgolvet finns ett flertal gravhällar av sten.

Sakristan som har en avlång rektangulär plan är uppförd längs med långhuset, mot norra sidan. Det är oklart när dess äldsta del tillkom men den utvidgades på 1770-talet för att stävja långhuset. Sakristian täcks av två kryssvalv med bred gördelbåge mellan dessa. Valv och väggar är putsade och avfärgade i vitt. Rummet har två fönsteröppningar i öster och två i väster; vilka invändigt är försedda med gallerverk och järnförsedda fönsterluckor. Innerdörren mot kyrkorummet, en spegeldörr, är infälld i gördelbågen; dörröppningen mot sakristian i kyrkorummet är försedd med plåtdörr. Dörröppningen mot norr, ytterdörren, är ombyggd på 1960-talet och har vindfång och dörrar av lackad furu. Sakristian upprustades på 1960-talet; den fick då bland annat ett stengolv, nya ytterdörrar och ny inredning.

Vapenhuset i tornet har ett vitmålat brädtak, lagt på golvbjälklaget som bär tornkammarens golv. Väggarna är vitputsade och golvet täcks av sandstensplattor. I norr och söder har vapenhuset trätrappor som leder till tornkammaren och läktaren. Trapporna har inbyggd underdel, med väggskärmar och dörrar som bildar skåputrymme. Dörröppningen i den tjocka västra muren har pardörrar med inglasning i rutmönster i de övre speglarna; de bildar vindfång mot yttre porten.

Inredning och inventarier

Kyrkans två medeltida altarskåp som anskaffades på 1300- och 1400-talen överfördes på 1750-talet till Skattunges kyrka, där de alltjämt finns. De ersattes av nuvarande altaruppsats bestående av en inramad altartavla målad i Stockholms 1757 och föreställande ”Kristi himmelfärd”. Förnyelsen av koret skedde i samband med tillkomsten av den polygonala kortillbyggnaden i öster, som slutfördes 1755. Tavlan ingår i en samtida altaruppsats som är infälld i en rundbågig nisch vars väggyta numera är rödfärgad. Inramningen som är sammanbyggd med altarbordet är barock till sin stil. Den är utförd i trä med en färgsättning och marmoreringar i gråa skalor samt förgyllda snidade attribut och detaljer. Omfattningen har pilastrar, profilerade över- och understycken samt ett stickbågigt gavelfält som bär en strålande sol i mittspegeln. Överst på stickbågen står en förgylld och brinnande urna. Altarbordet omgärdas av ett tråpodium med två steg, vilket är klätt med ljusblå matta.

Nuvarande altarring tillkom 1912, den saknar sidostycken och har en svag konkav barriär med utsvängd mittdel samt knäfall. Barriären har bågar och kolonetter som bildar öppna arkader, träådringar och förgyllda detaljer. Utsmyckningen associerar till predikstolens korg och renässansens formspråk. Knäfall och räcke har fodring med rött tyg.

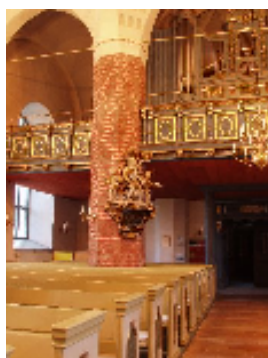
Triumfkrucifixet som hänger ovanför koret mellan de två främsta pelarna är ett nordtyskt arbete från 1300-talets senare hälft. Korset är utformat som livets träd. Krucifixet återfick sin ursprungliga plats 1918.

Kyrkans dopfunt är av ovanlig karaktär och är enligt årtal på dopskålen tillverkad 1531. Underredet, som är samtida med skålen, utgörs av en korsande uppsättning av stiliserade drakfigurer; vilka har en motsvarighet i det folkliga bildhuggeriet som utvecklades redan under medeltiden i Västerdalarna. Dopskålen av järnmalm i form av kittel är gjuten av Petrus André i Västerås. Den bär inskription i gotisk skrift samt årtal i romerska siffror. Dopfunten är placerad intill främsta pelaren, söder om koret. Sin nuvarande placering i högkoret fick dopfunten 1664.

Predikstolen är tillverkad 1633 av Johan Matzon, även upphovsman till predikstolarna i Stora Skedvi och Rättvik. Orsas predikstol är representativ för sin period och präglad av renässansens form- och bildspråk. Den är rikt utsmyckad och hör till de mest påkostade från perioden. Den har polygonal form i korgen och ljudtaket och en målad och förgylld ornamentik med bl.a. stiliserade människo- och djurbilder. Korgen har rundbågiga nischer med träfigurer föreställande Kristus och evangelisterna. Ljudtakets gavelfält bär en invecklad ornamentik med bl.a. sex statyetter föreställande dygderna.

Trappan som tillkom på 1850-talet slingrar sig kring tegelpelaren. Den har räcke med spegelfyllningar. Pelaren bär även en ryggtafva med tre speglar, vilka är utsmyckade med Kristusfigurer. Timglaset är något yngre än predikstolen och tillkom 1680.

Predikstolen flyttades till sin nuvarande plats, på främre norra pelaren, efter ombyggnaden av koret 1774. I samband med förnyelsen av kyrkan på 1850-talet ersattes 1630-talets predikstol med en ny i nyklassicistisk stil. Denna predikstol brukades till 1913, då 1630-talets predikstol restaurerades och uppsattes på nuvarande plats.

De två nummertavlorna har ovala förgyllda ramar med dekorativa sniderier i gustaviansk stil som bärs av gråmålade kannelerade stolpar med fot. De är utförda i utpräglad klassiserande stil och är troligen samtida med förnyelsen av kyrkan på 1850-talet, men kan vara äldre. Nummertavlorna var ursprungligen placerade innanför korbänkarna. De har numera en fristående placering intill mittskeppets främre stolpar.

Kyrkans äldsta bänkinredning är samtida med predikstolen som uppsattes 1634. Den slutna bänkinredningen förnyades 1724 samt renoverades och ombyggdes delvis på 1750-talet. Vid 1912-års restaurering ombyggdes bänkkvarteren till öppna kvarter med fasta bänkar; samtidigt anlades trägolv över stengolvet inom dessa. De gamla bänkdörrarna återanvändes och

omformades till bänkgavlar med rak avslutning samt speglar med dekorativ rombisk utformning. Fram- och bakskärmarna har samma karaktär men dock rektangulära speglar. De är målade ljusgrå och ljusbeige med marmoreringar i speglarna samt förgyllda lister kring dessa.

Över mittgången hänger fyra äldre ljuskronor av mässing, den äldsta från 1652.

Redan på 1580-talet omnämns två orgelverk i kyrkan. Från och med 1620-talet anges dock de medeltida orglarna vara "förlorade", och kyrkan skulle därefter förbli utan orgel fram till 1878. Då invigdes ett orgelverk om åtta stämmor som uppsattes av Åkerman & Lund. Det brukades dock endast en kort period, fram till 1911 då det nedmonterades och så småningom överfördes till Skattungbyn.

En ny orgel om 31 stämmor kunde invigas 1916. Den hade fått en ny fasad men sex av stämmorna från föregångaren återanvändes. Det nya verket var byggt av J. Magnusson och orgelfasaden ritades av Ch. Lindholms. Verket reparerades 1925 och 1930 samt genomgick en större ombyggnad 1942, vilken projekterades av Oscar Lindberg. Fasaden behölls men orgelhuset ombyggdes till 42 stämmor. För att ge plats åt de nya stämmorna placerades spelbordet på läktarens norra sida. Ombyggnaden genomfördes av Åkerman & Lund.

Vid restaureringen 1979 fick kyrkan en ny kororgel från Frederiksborgs orgelbyggeri i Danmark.

Malmklockan som numera hänger i vapenhuset var ursprungligen kyrkans lillklocka. Den göts redan 1531 i Västerås av Petrus Andrae, samtidigt som kyrkans dopkittel, och utgör Dalarnas näst äldsta klocka. Tornets tre klockor är gjutna år 1900 i Stockholm. Stor- och mellanklockan innehåller dock ämnen från äldre klockor.

Lilla skrifteklockan som numera hänger på korets södra vägg omtalas redan 1631 men är troligen äldre.

På sydvästra pelaren i mittskeppet hänger ett påkostat epitafium från 1751; över kronans befallningsman Erik Larsson.

Övriga upplysningar

Ett litet museum har inrättats i tornkammaren. Där förvaras bl a en del av den gamla altarringen, bänkgavlar från 1600- och 1700-talet och Pellas Erik Perssons tornur från 1853.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

Orsa som blev fristående församling redan i början på 1300-talet var länge en av Dalarnas mest vidsträckta socknar. Byarna kring kyrkan utgjorde den nordligaste utposten av odlingsbygderna kring Siljan och Orsasjön. Kyrkobyggnaden uppfördes på en ö i deltalandskapet som bildats vid Oreälvens mynning i Orsasjön, en placering som senare kom att skapa mycket besvärande sättningsproblem för den tunga konstruktionen.

Orsas äldsta kyrkobyggnader har en oklar historia, men det antas att en äldre träkyrka har förekommit på samma plats (Boëthius, 1944). Orsa första stenkyrka har dock medeltida anor, murdelar efter en kyrkobyggnad som anges härröra från 1200-talet är bevarade i nuvarande kyrkas nordvästra hörn. Denna första stenkyrka anges ha varit omkring tio meter lång. Under 1300- och 1400-talen förlängdes, breddades och förhöjdes byggnaden. År 1571 omfattade hela den vida socknen endast 311 hushåll, sammanlagt kanske ett par tusen personer. Trots de geografiska förhållandena och en glesbefolkad bygd var kyrkans storlek och typ redan då imponerande. Fragment av rika kalkmålningar från denna period är bevarade i de östra travéerna.

Tidigt uppstod problem med grundförhållandena. Under 1600-talets första hälft uppfördes ett torn i väster. En större utvidgning genomfördes också på 1750-talet då det polygonala koret uppfördes, som stöd för det vikande långhuset. Samtidigt ombyggdes taket, som sänktes till nuvarande höjd. Under 1770-talet utvidgades sakristian i samma syfte. Trots åtgärderna tvingades man i mitten på 1850-talet att riva det fallande gamla tornet och uppföra ett nytt, som stöd för långhuset i väster. Det är i samband med detta som Orsa kyrka fick sin slutliga form och karaktär utvändigt. Fasader, dörr- och fönsteröppningar i långhuset anpassades samtidigt till tornet i klassiserande stil; allt enligt förslag av arkitekt Ludvig Hawerman.

Invändigt präglas ännu kyrkorummet av 1400- och 1500-talet ombyggnationer och byggnadens ursprungliga gotiska stil framträder ännu, inte minst i stjärnvalven, som dock till viss del är rekonstruerade på 1910-talet. Interiören och inredningen präglas också av 1910-talets omfattande förnyelse som genomfördes enligt ett förslag av arkitekt Fredrik Falkenberg. Pelarna återfick då sitt synliga murverk av tegel medan kalkmålningarna frilades i koret. Framför allt ändrades eller förnyades inredningen; bänkar, altarring, läktare, predikstol, vindfång och vapenhusets inredning m.m. berördes.

Bland kyrkans representativa äldre inventarier och inredningar utmärker sig den rikt utsmyckade predikstolen tillverkad 1633 av Johan Matzon, altaruppsatsen i barockstil med tillhörande tavla från 1757 som är samtida med kortillbyggnaden och den synnerligen ovanliga dopfunten från 1531 med dopskål av malm och underrede av korsade drakfigurer.

Orsa kyrka har under århundraden genomgått en för Dalarnas medeltida kyrkor representativ utveckling. Ett ursprungligt mindre och enkelt långhus av sten har byggts ut och utvidgats i etapper samt förnyats stilmässigt i enlighet med rådande smak och tillgängliga resurser. Särskilt för Orsa kyrka är de genom århundraden fortgående sättningsarna som påtvingat specifika om- och tillbyggnader för att sträva långhuset. Följderna av sättningen är även märkbara i de lutande pelarna i koret.

Prästgården med byggnader, allé och tomt är av betydelse för upplevelsen och förståelsen av kyrkomiljön.

Området kring Orsasjön är av riksintresse för kulturmiljövården.

Att särskilt tänka på i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön

- **Äldre murverkspartier som härstammar från den äldsta kyrkobyggnaden på platsen och ingår i kyrkans nordvästra del**
- **Kyrkobyggnadens exteriör präglas av Hawermans ombyggnad från 1850-talet, vilken gav kyrkan dess nuvarande och välbevarade homogena nyklassicistiska karaktär**
- **Kyrkorummets arkitektur som präglas av flera sammanflätade om- och utbyggnadsetapper; i synnerhet 1400-, 1500- och 1850-talen i långhuset samt 1750-talet i korets tillbyggnad**
- **Sakristians välbevarade homogena karaktär, såväl ut- som invändigt; en följd av 1770-talets ombyggnad**
- **Korets altarpuppasats som är samtida med korets uppförande på 1750-talet och representativ för perioden**
- **Den representativa orgelfasaden i barockstil ritad 1916 av C. Lindholm**
- **Gamla kyrkogården med mur och bårhus utgör en väsentlig del av kyrkomiljön**
- **Prästgårdsbyggnaderna i anslutning till kyrkan, som betydande del av kyrkomiljön och manbyggnaden för dess arkitektoniska kvalité**

Källor och litteratur

Ahlberg, H. 1996. *Dalarnas kyrkor i ord och bild*

Antikvariska topografisk arkiv. *Handlingar*

Berggren, Hugo. 1934. *Sveriges kyrkobyggnader. Västerås stift*

Boëthius, Gerda. 1944. *Orsa kyrka och dess historia*. I orsa skoltidning, nr 2, 1944

Boëthius, Gerda. 1950. *Kyrkorna i Orsa*. I Orsa. En sockenbeskrivning; D 1

Gabrielsson, J. 1913. *Minneskrift öfver Orsa kyrkas historia vid invigningen efter restaureringen 1913*

Garmo, Sune. 1994. *Orsa kyrka*

Hambraeus, A. ? *Kort beskrivning av kyrkan, dess historia och inventarier*

Prästgårdsinventering i Kopparbergs län, 1976. Dalarnas museum

Prästgårdar med skyddsbestämmelser i Kopparbergs län. 1993. Länsstyrelsen i Dalarna

Sjögren, Josef. 1952. *Orgelverken i Västerås stift*

Övriga uppgifter:

Inventeringsdatum: 2005-11-15

Fältinventering: Jean-Paul Darphin

Kulturhistorisk karakteristik och bedömning: Jean-Paul Darphin, efter samråd med referensgrupp utsedd av Västerås stift

Rapportsammanställning och foto: Jean-Paul Darphin

Rapporten färdigställd: 2006-02-03

Händelser: Kronologisk förteckning

År	H-Typ	Händelse	Källa
1200-tals slut?	Uppförande- Kapell	En första kyrkobyggnad av sten uppförs; ca 10 x 8 meter. Ersätter en tidigare träbyggnad?	RAÄ Kyrkobeskrivning
Omkring 1300?	Tillbyggnad	Byggnadens förlängs mot öster, en sakristia tillkommer	Ahlberg, 1996 Garmo, 1994
1350, omkring?	Tillbyggnad- Ombyggnad	Byggnaden utvidgas till nuvarande bredd, m. tre skepp; förlängs ytterligare i öster och välvs över hela ytan	Ahlberg, 1996 Garmo, 1994
1400-talets slut. (1400-talets mitt, Boëthius)	Tillbyggnad- Ombyggnad	Byggnaden förlängs i öster; nya branta gavlar m. tegelutsmäckning; nytt sadeltak med hög resning; nya valv?; sammanlagt 5 travéer och 8 pelare; vapenhus uppförs mot södra portalen.	Ahlberg, 1996 Garmo, 1994 Boëthius, 1944
1580-tal	Orgel	Två nya orglar omnämns	Sjögren, 1952 (VP)
1500-talets slut (1595?)	Utsmyckning- Interiör	Välvning i öster? Valv- och väggar i höjd med koret utsmyckas med figurativa kalkmålningar	Boëthius, 1944 ATA-Tidning
1607-1639	Uppförande- Nytt torn	1607, grunden till ett smalt torn anläggs i väster. Uppförandet av tornet slutförs 1639, höjd 47 meter med överbyggnad av timmer och panel. Tornet klart 1637, målat 1639	Ahlberg, 1996 Garmo, 1994 ATA
1621	Orgel	Orglarna anges vara ”förlorade” (VP).	Sjögren, 1952
1632	Klockor	Klockorna flyttas från den fristående stapeln till tornet	Ahlberg, 1996 Garmo, 1994
1640	Ombyggnad - Kor	1633 anskaffades predikstolen och 1640 iordningställdes ett högkor	ATA-Tidning
1664	Klockstapel	Pga. sättningsproblem i kyrkan flyttas klockorna tillbaka till en nyuppförd klockstapel, öster om kyrkan.	Ahlberg, 1996 Garmo, 1994
1669	Ändring- Inredning	Det fristående altaret flyttas till korets östra vägg; medeltida figurer placeras på var sida om altarskåpet. En läktare (gapskulle) uppförs ovanför sakristians dörr	Garmo, 1994 ATA-Tidning
1673	Reparation- Stomme	Pga. den fortgående sättningen och rasriskerna uppsätts järnband kring hela kyrkan och järnstag mellan långsidorna. Även lagning av sprickor och vitlimning av väggar och valv. Pelarnas murverk lämnas synligt	Garmo, 1994 ATA-Tidning
1675	Ändring- Interiör	Höjs korgolvet, ca en halv meter, och stenläggs. Byggnaden ”vitlimmas” utvändigt.	Ahlberg, 1996 Garmo, 1994
1696	Ändring- Interiör	Uppförs ytterligare en läktare. Omnämns en befintlig läktare kallad soldatläktaren	Ahlberg, 1996 Garmo, 1994
1707-1708	Ändring- Stomme	1707, två fönsteröppningar skapas först på norra sidan. 1708 skapas två nya fönsteröppningar på södra sidan. Förstärkning av murverken med järnstag från Fredshammars bruk	Ahlberg, 1996 Garmo, 1994
1724	Ändring- Interiör	Bänkinredningen förnyas	Garmo, 1994
1752-1755 eller 1749-1753?	Tillbyggnad - Kor Ombyggnad - Tak	Byggm. A. Romberg; P. Schultzberg: Fortgående sättningsproblem. Långhusets raka gaveln i öster rivs. Östra delen återbyggs som polygonalt korparti, avsett att sträva långhuset. De östra murpelarna (som tillhörde den rivna korväggen) ombyggs till fristående pelare; murarna förstärks m. dragstänger; valven lagas; omputsning av valv, pelare och väggar; golvet höjs i långhuset, till samma höjd som koret. Bänkarna renoveras och ombyggs, gapskullen över sakristian borttages, predikstolen flyttas närmare koret; ny korinredning med ny altaruppsats, korskranket tas bort. Taket byggs om och sänks till nuvarande höjd, liksom gavlar. Troligen får taket samtidigt sin brutna form	RAÄ Ahlberg, 1996 Garmo, 1994 ATA-Tidning
1700-tal	Ändring- Interiör	Under 1700-talet anläggs, i etapper, golvplattor av sandsten i långhuset. Plattorna är märkta m. bomärke och årtal	Garmo, 1994 ATA

1771-1774	Ombyggnad-Sakristian m.m.	Byggm. Forslund & Lundquist. Fortgående sättningsproblem. Sakristian utvidgas som stöd för de vikande murarna; den får sin nuvarande utformning. Strävpelare uppförs i öster. Predikstolen flyttas närmare koret, till främre pelaren i norr. Västra läktaren utvidgas genom förlängning av sidoläktarna, nya trappor- Igenmurning av långhusets gamla ingång i västra gavelns norra sida. Ny dörröppning mellan långhus och torn, i axel med tornets portal	Ahlberg, 1996 Garmo, 1994 ATA-Tidning
1849-1852	Rivning Torn-gavel	Pga. av sättningsproblem rivs gamla tornet 1849. Tornet hade en överbyggnad av trä med sadeltak. Långhusets västra gavel rasar 1852	Ahlberg, 1996 Garmo, 1994; ATA
1852-1853	Ombyggnad-Fasader	Ark. A.L. Hawerman. Byggm. B.A. Jonsson: I samband med tornets uppförande ombyggs övriga delar av kyrkan till sin slutliga klassiserande stil. Pilastrar tillkommer, portaler och fönsteröppningar flyttas samt omformas till rundbågiga, nya tillkommer. Sakristians dörr i nordväst igenmuras och ersätts med fönster Invändigt nedtas de skadade tegelvalven som ersätts med gipsvalv. Nya sidoläktare, ny trappa till predikstolen. Två Bolinders ugnar installeras	RAÄ Ahlberg, 1996 Garmo, 1994 Boëthius, 1944 ATA-Tidning
1853-1854	Uppförande-Torn	Ark. A.L. Hawerman. Byggm. B.A. Jonsson: Nya tornet uppförs. Tornur tillverkat av Pellas Erik Persson installeras. Klockorna överförs till tornet. Klockstapeln rivs	RAÄ Ahlberg, 1996 Garmo, 1994
1878	Orgel	Ny orgel om åtta stämmor anskaffas. Tillv. Åkerman & Lund	Sjögren, 1952
1911	Orgel	Orgeln nedmonteras, även fasaden	Sjögren, 1952
1912-1913	Restaurering-Interiör	Ark. F. Falkenberg. Byggm. P. Sjödén: Nytt tegelvalv i midskeppet; pelarnas tegelytor friläggs; kalkmålningar fr. 1500-talet i högkoret friläggs; omläggning av golvplattorna i långhuset; ny bänkinredning m. trägolv över stengolvet, ny orgelläktare med ny läktarbarriär; sidoläktarna avlägsnas, ny altarring, vindfång till sidosidingångar, vindfång mot vapenhuset; innanfönster insätts; predikstolen fr. 1630-talet återinsätts. Ny inredning i vapenhuset bl.a. trappor, dörrar och snickerier. Snickerier blåmålas. 4 nya tegelvalv ersätter gipsvalven (1 över första travén i midskeppet övriga över orgelläktaren). Avfärgning av valv och väggar. Nytt värmesystem samt elektricitet installeras, fyra gamla ljuskronor flyttas till sidoskeppen	Ahlberg, 1996 Garmo, 1994 ATA Falu Tidningen, 1911-1913
1916	Orgel	Nytt orgelverk anskaffas; tillv. J. Magnusson. Orgelfasaden ritas av C. Lindholm. Sex stämmor fr. gamla orgeln återanvänds.	Sjögren, 1952
1930	Orgel	Reparation av regulatorsystemet; omstuvning av kornetten. Firma Rieger.	Sjögren, 1952
1930	Tekniska installationer	Ing. G. Åsberg. Nytt värmesystem, lågtryckspanna, nya värmeledningar och värmeelement	ATA
1934	Underhåll - Exteriör - Interiör	Reparation av korset på tornet. Tornkammaren vitmålas, lagning av murlister och puts. Ändring av urtavlor och visare. Ursprungliga urtavlor ersätts med transparanta	ATA
1942	Restaurering-Interiör	Ommålning av valv och väggar. Kalkmålningarna konserveras. Blå färgen kring altaranordningen överkalkas.	Ahlberg, 1996 ATA
1942	Orgel	Ombyggnad: projektering, O. Lindberg; ombyggnad till 42 stämmor, Åkerman & Lund. Gamla fasaden behölls men byggs till med flyglar på sidorna.	Sjögren, 1952 ATA

1948	Ändring Inredning - Exteriör	Ljuskronorna återuppsätts i mittgången (jfr 1913). Ny lykta i vapenhuset? Ändring av nedgång till pannrummet under sakristian	ATA
1950	Kyrkogård	Urnlund anläggs i gamla kyrkogårdens södra del	ATA
1957	Ändring- Exteriör	Byggm. A. Borbon. Utvändig restaurering; omputsning, avfärgning i vit t; tornhuvu täcks med kopparplåt, hänggrännor och stuprör uppsätts; lagning av spåntaket; byte av lanterninens fönster. Trappan av kalksten ersätts med ny av granit. Upprustning gamla bårhuset; ny sockel av cement, lagning tak	ATA Ahlberg, 1996 Garmo, 1994
1963-1964	Ändring- Interiör	Ark. B. Blomé. Sakristian restaureras, ny inredning, bl.a. altarbord. Ny värmeinstallation i kyrkan	Garmo, 1994 Ahlberg, 1996 ATA
1978-1979	Ändring- Interiör	Ark. B. Blomé. Förstärkningsåtgärder, nya dragstag; nytt stengolv i kyrkorummets främre del mot öster. Museum i tornkammaren. Ny elinstallation; nya värmeelement. Inredning av vapenhuset (wc, kapprum m.m.)	RAÄ Ahlberg, 1996 Garmo, 1994 ATA
1979	Orgel	En kororgel med fyra pipskåp inköps från Fredriksborgs orgelbyggeri i Danmark. Orgel är byggd 1978	Ahlberg, 1996 Garmo, 1994
1993-1994	Ändring- Interiör	Bänkrader avlägsnas längs bak. Omplaceras delvis utmed långsidorna, för att lämna plats åt barnhörn	Församlingen RAÄ; ATA
1993-1994	Kyrkogård	Omputsning av kyrkogårdsmuren. Kvarter anläggs för askgravar och urngravar på gamla kyrkogården	ATA
2000	Underhåll- Exteriör	Lagning och avfärgning av pustade partier på kyrkan	ATA
2002	Teknisk instal- lation	Anslutning till fjärrvärme	Församlingen

Situationsplan

